

یادداشت سردبیر

گفتمان فقه حکومتی؛ در فرآیند تکامل مدرسه فقهی اهلیت (ع)

مصطفی جعفر پیشه‌فرد

عضو هیئت علمی جامعه المصطفی العالمیه
مدرس خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم
رایانامه: m.jafar1110@yahoo.com

«الاسلام هو الحکومه بشؤونها و الاحکام قوانین الاسلام و هی شأن من شئونها بل الاحکام مطلوبات بالعرض و امور آلیه لاجرائها و بسط العدالة» (امام خمینی، کتاب البیع، ۲: ۴۷)

۱) اساس شریعت اسلامی که در مکه مکرمه توسط پیامبر اعظم (ص) نهادینه و اعلان گردید، در چارچوب گفتمانی سیاسی-اجتماعی و در مقابله و مخالفت و مجاهدت در برابر گفتمان غالب بر قوانین و آداب و شیوه روابط اجتماعی حاکم بر مکه و تمامی جزیره العرب آن روزگار قابل پژوهش و ارزیابی است. و از همین رو، مخالفت‌ها، سرکوب‌ها، شکنجه‌ها، محاصره‌ها و تلاش‌ها در جهت خفه کردن این گفتمان در نطفه، از همان روزهای نخست آشکار و شکفته شده، به صورت بسیار خصمانه و بی‌رحمانه شکل گرفت.

این گفتمان در دومین مرحله از حیات خود، در مدینه النبی (ص)، علیرغم تمامی فشارها از ناحیه گفتمان غالب و حاکم بر معادلات سیاسی-اجتماعی، به صورت گفتمانی پیروز، موفق به تشکیل حکومت گردید و حدود یک دهه تا زمان ارتحال پیامبر اکرم (ص) به تنظیم روابط مختلف میان

جامعه و حاکمیت و میان احاد جامعه اسلامی، علاوه بر رابطه انسان با خدای متعال و با خودش، پرداخت.

با اتفاقاتی که در مدینه النبوی(ص) پس از عروج رسول گرامی اسلام(ص) افتاد، گفتمان پیامبر اکرم(ص) با تغییر مسیر و نوعی از انحراف و التقاط به صورت گفتمان مدرسه خلفاء، به حیات خود در جزیره العرب ادامه داد و سپس بر بسیاری از سرزمین‌های آباد آن زمان، از جمله ایران و روم، مسلط گردید و قرن‌ها به عنوان گفتمان غالب بر تنظیم روابط سیاسی-اجتماعی به کنش‌گری پرداخت.

۲) گفتمان شریعت اسلامی به صورت ناب و خالص و به دور از هرگونه التقاط و انحراف، در مدرسه اهل‌بیت(ع)، در قالب جریان‌ی غیر غالب و به دور از حاکمیت، با مجاهدتی طاقت‌فرسا و تقدیم صدها و هزاران قربانی و تحمل زندان و شکنجه و به صورت تقیه و مخفیانه، حدود دو قرن و نیم تا عصر غیبتِ آخرین ذخیره الهی به اوج تعالی و کمال و حیانی خویش رسید.

این گفتمان هر چند بر محور ولایت و برای مدیریت حیات فردی و اجتماعی انسان و تربیت جامعه و اقامه قسط و عدل در روابط اجتماعی استوار بود، ولی به جز ایامی محدود، نتوانست به صورت گفتمان غالب به تنظیم روابط جامعه اسلامی بپردازد.

۳) با انتقال جامعه به شرایط جدید و شروع عصر غیبت ولی اعظم الهی(عج) گفتمان شریعت اسلامی با سیراب شدن از سرچشمه لایزال معارف و حیانی اهل‌بیت عصمت و طهارت(ع) در قالب گزاره‌های روایت شده از آن خاندان پاک(ع) به صورت گفتمان فقه مدرسه اهل‌بیت(ع) و بر اساس اجتهاد فروع از اصول و تفریح قواعد کلی و امهات رخ نمود. نخست گزاره‌های روایت شده در قالب اصول اربعه‌گانه، و سپس با تنظیمی جدید در قالب متون حدیثی، از جمله کتب اربعه کافی، من لایحضره الفقیه، تهذیب و استبصار در آمد، و سپس توسط رادمردانی همچون شیخ مفید و سید مرتضی و شیخ طوسی(رضوان الله علیهم اجمعین) در قالب گفتمان فقه مآثور و تنظیم احکام و مقررات فقهی در چارچوب نصوص و گزاره‌های مستخرج از زبان ائمه(ع) تا عصر ابن‌ادریس و محقق حلی به جامعه اسلامی عرضه گردید.

۴) با تشکیل مدرسه حله، از اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری، رویش چهره‌های بی‌نظیری همچون محقق و علامه حلی و نگارش کتاب گران‌سنگ شرائع الاسلام، گفتمان فقه اهل‌بیت(ع) در لباس نو تبویب گردید؛ و با ورود به عرصه استدلال و تنظیم ادله و براهین عقلی و نقلی و اصول و قواعد کلی به تدریج هویت علمی و استقلالی خود از فقه و اصول مدرسه صحابه - که گفتمان غالب بود- را رسماً اعلام کرد و در ادامه با تولد مدرسه جبل عامل و شام و تربیت قلعه‌هایی همچون شهید اول و شهید ثانی در قالب فقهی متقن و مستحکم و بر اساس اجتهاد متکی به منابع کتاب و سنت پیامبر و اهل‌بیت(ع) به تمامی جنبه‌های فردی تکلیف انسان در برابر خالق و خلق پرداخت و شرایط زیست مؤمنانه را در زیر سلطه گفتمان مدرسه فقه صحابه و حاکمیت تقیه و خوف، بر طبق گفتمان فقه اهل‌بیت(ع) تنظیم و تقدیم پیروان خاندان عصمت و طهارت(ع) نمود.

گفتمان فقه حکومتی
در فرآیند تکامل
مدرسه فقهی
اهل‌بیت(ع)

۵) با استقرار دولت صفوی (قرن دهم هجری) سیل مهاجرت عالمان فرهیخته دیار شام و لبنان به همراه محقق ثانی (کرکی) به خطه ایران زمین، گفتمان فقه اهل بیت (ع) با خرج از شرایط تقیه و فشار حاکمیت گفتمان مدرسه صحابه، حداقل در نواحی سرزمین پهناور ایران، علاوه بر مبارزه با تحجر و ارتجاع علمی و دفاع عالمانه از حرکت عقلی و اصولی در برابر گفتمان اخباری که می‌رفت به صورت گفتمان غالب در جامعه پیرو اهل بیت (ع) درآید توسط استاد الكل وحید بهبهانی (م ۱۲۰۵ق)، اولاً بر کمال بخشی و پیشرفت و تعالی و حرکت به سمت اجتهاد معمم، بویژه توسط شیخ انصاری و تولید دائرة المعارف‌هایی همچون مفتاح الکرامه و جواهر اکلام و تولید علم در علوم اقماری فقه، همچون حدیث، اصول فقه، رجال، قواعد فقهیه، و... پرداخت، و ثانیاً به تدریج با برون‌رفت این گفتمان از لاک هراس و تقیه وارد عرصه‌هایی جدید در تنظیم روابط سیاسی- اجتماعی گردید و ظهور و بروز خویش را به عنوان گفتمانی در حال رشد، شرایط و زمینه‌های جدید را برای شرح و تبیین خویش مغتنم شمرد.

در این دوران اگرچه گفتمان فقه اهل بیت (ع) را نمی‌توان صددرصد گفتمان غالب و در تراز فقه مطلوب تلقی کرد، ولی در بسیاری از روابط اجتماعی، خانوادگی، اقتصادی و حتی قضایی، علاوه بر آیین و مناسک مذهبی و عبادی، این گفتمان معیار و مرجعیت فراوانی یافت و به عنوان تجربه‌ای نوپیدا، وارد افق‌های گفتمانی جدید شد و در بسیاری از امور سیاسی همچون اقامه نماز جمعه، تحلیل و بررسی خراج، مقاسمه، جهاد و مبارزه با هجوم بیگانگان روس توسط فقیهانی همچون کاشف‌الغطاء و نراقی و بروز ولایت فقیه در تنظیم روابط مختلف اجتماعی، سیاسی، امور حسبه، تولیت اوقاف عامه، اخذ و توزیع وجوهات شرعی، داوری میان متخاصمین، تنظیم قبایله‌های نکاحیه، وصایا، بیع و شراء، اجاره و سایر عقود معاملی و ایقاعات به نقش‌آفرینی فعال دست یازید.

۶) حکم تحریم تنباکو (۱۳۰۹ق) توسط میرزای شیرازی و مبارزه عالمان بزرگ در شهرهای مختلف اصفهان، تهران، تبریز و ... با استبداد داخلی و استعمار خارجی نشانه‌هایی نو از حرکت گفتمانی اهل بیت (ع) تلقی می‌شود.

با پیدایش گفتمان عدالت طلبانه عصر مشروطه، گفتمان فقه اهل بیت (ع) علاوه بر ادامه حرکت‌های گذشته خویش در زمینه گسترش و تعمیق فقه فردی و تنظیم روابط اقتصادی و اجتماعی، ورود به عرصه‌های گفتمانی حرکت جدید خود را تجربه می‌کند. نهضت عدالت طلبانه که بر اساس گفتمان فقهی عالمان دینی، بویژه جایگاه فقیه در نقش‌آفرینی سیاسی پدید آمده بود، اگرچه با تبدیل به گفتمان مشروطیت و ورود عناصر لائیک و وابسته در نهایت به انحراف کشیده شد، ولی از جهت حرکت گفتمانی و ورود چهره‌هایی تابناک همچون آخوند خراسانی (م ۱۳۲۹ق) و محقق نائینی (م ۱۳۵۵ق) گامی رو به جلو در مسیر کنش اجتماعی و شکل‌دهد حرکت‌های مردمی محسوب می‌شود. هر چند با سیطره اجانب و کودتای انگلیسی رضاخان و کودتای آمریکایی ۲۸ مرداد و حرکت روشنفکران بیگانه‌پرست، گفتمان فقهی مدرسه اهل بیت (ع) با چالش‌های جدی روبرو گشت، تا آنجا که به حد ممنوعیت و حصر و زندان و شهادت رسید، ولی نقش رادمردانی همچون

شهید شیخ فضل الله نوری و شهید مدرسو مرجعیت بزرگان نجف همچون سید ابوالحسن اصفهانی و بویژه تاسیس حوزه علمیه قم به دست پربرت و کفایت شیخ عبدالکریم حائری یزدی و تداوم آن در عهد مرجعیت آیتالله سید حسین بروجردی و نقش فدائیان اسلام و دخالت در تحقق و رهبری نهضت ملی شدن نفت و سایر کنش‌های سیاسی و اجتماعی زعیمان پرچمدار فقاقت شیعه، حرکت تکاملی و گفتمانی فقه اهلبیت(ع) کاملاً برجسته و پرتألاً است.

(۷) آخرین حلقه از حرکت گفتمانی فقه اهلبیت(ع) در عصر جدید، با نهضت ۱۵ خرداد و قیام معمار کبیر انقلاب اسلامی از دهه چهلیم شمسی آغاز می‌گردد.

امام روح‌الله خمینی(ره) که احیاگر آیین اسلام ناب محمدی در عصر حاضر محسوب می‌شود، خالق شگفتی‌هاست و از جمله شگفتی‌های کاو، خلق مفاهیم جدید و پرچمداری گفتمان‌های مهم اجتماعی-سیاسی است. علاوه بر گفتمان انقلاب اسلامی و جمهوری اسلامی که شاهیت حرکت او محسوب می‌شود، راه‌اندازی گفتمان‌های عدالت، استقلال، عزت‌طلبی، معنویت، خداتلپی، استکبارستیزی، حرکت جهانی مستضعفان، مقابله فقر و غنا، شیطان بزرگ بودن آمریکا، اسلام آمریکایی و اسلام ناب محمدی(ص)، فلسطین و مبارزه با صهیونیست، و مفاهیم و گزاره‌ها و گفتمان‌های ریز و درشت دیگری که در مقام احصاء و استقراء تمامی آنها نیستیم، جملگی مجموعه‌ای معنادار را در سپهر کنش‌های اجتماعی-سیاسی در سطح ایران، منطقه و حتی در معیار جهانی پدید آورده و می‌آورد.

از مهمترین کارهای حضرت امام(ره) قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، طرح گفتمان حکومت فقهی و نگفتمان فقه حکومتی» است. اگرچه بنیان فقه و شریعت اسلامی از اساس برای مدیریت جامعه اسلامی بوده است، ولی چنانچه شرح آن گذشت، با فراز و فرودهای چندصدساله، گفتمان فقه اهلبیت(ع)، به جز برخی از استثناهای نادر، موفق به غلبه مطلق و تاسیس حکومت بر اساس گزاره‌های گفتمان خویش نگردید.

حضرت امام(ره) با طرح مسئله ضرورت تاسیس حکومت اسلامی بر مبنای فقه اهلبیت(ع) و تبیین جایگاه ولایت فقیه در این عرصه گفتمان حکومت فقهی را به عنوان یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر و به عنوان بدیل نظام سلطنت و گفتمان مشروطه از دهه چهل بر جامعه عرضه و آن را پیشنهاد نمود و در محافل علمی و آکادمیک و مذهبی و روشنفکری و در حوزه و دانشگاه و جراید و رسانه‌ها، مورد توجه و محط نظر موافق و مخالفت قرار گرفت و در نهایت با استقبال شدید مردمی، طی تظاهرات و راهپیمائی‌های سال‌های ۵۶ و ۵۷ و بالاخره در فروردین ۱۲ فروردین ۱۳۵۸ و رأی حدود ۹۹ درصدی جامعه، این گفتمان به عنوان نقشه راه حرکت سیاسی-اجتماعی جامعه ایرانی مورد قبول و تدیید قرار گرفت.

لیکن پذیرش این گفتمان از سوی آد ملت ایران به این معنا نبود که صبح فردای آن امکان تحقق و به فعلیت رسیدن این آرمان فراهم شود؛ چرا که فرآیند گفتمانی، امری فوری نیست که در لحظه اتفاق بیافتد، بلکه امری تدریجی، زمان‌بر و فرایندی است که در قالب پروسه و بازه‌های زمانی

گفتمان فقه حکومتی
در فرآیند تکامل
مدرسه فقهی
اهلبیت(ع)

ویژه با مجاهدت خستگی‌ناپذیر و تأمین زیرساخت‌های مختلف آن دست یافتنی خواهد بود. بنابراین اگرچه طرح این گفتمان در دهه چهل اتفاق افتاد و در اواخر دهه پنجاه با رأی قاطبه مردم پذیرفته شد، ولی این پذیرش به معنای شروع حرکتی در مسیر تحقق گفتمان حکومت فقهی تلقی می‌شود که نیازمند تحول و حاکمیت و سیستم‌ها و ساختارها و نظام‌های متفاوت آن از سیستم لائیک و سکولار و وابسته به سیستم آرمانی مورد نظر در گفتمان حکومت فقهی و حاکمیت قوانین و مقررات اسلامی است. ۸ از پیش‌فرض‌ها و زمینه‌های ضروری لازم در تحقق گفتمان حاکمیت فقهی، طرح «گفتمان فقه حکومتی» است. این گفتمان نیز در اندیشه‌های حضرت امام(ره) از دهه چهل مورد توجه و تأکید قرار گرفت. در این نگاه احکام شرعی و مقررات فقهی جملگی ابزار و وسیله‌های در دست حاکمیت اسلامی قرار می‌گیرند تا بوسیله آنها و در چارچوب حفظ مصالح و اولیت‌بندی، به ارمان‌های اسلامی از تشکیل حکومت، همچون بسط عدالت و قسط و نشر معارف اسلامی و تحقق تعلیم و تربیت و حیانی دست یابد.

بدیهی است که چارچوب گفتمانی برای «فقه حکومتی» به عنوان یک پروسه علمی و فرآیند تدریجی، یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر است تا در پرتو آن و با طرح آراء و افکار مختلف و گاه متقابل، راه برای رسیدن به مقصود هموار گردد.

در برابر آنان که به دنبال آمال و آرزوهای الحادی سکولاریزاسیون می‌باشند و مسیر آن را دموکراتیزاسیون تعریف می‌کنند، مسیر حرکت انقلابی مومنان هموار کردن راه برای تحقق «فقهی‌زاسیون» اجتماعی است. به عبارت دیگر، برای نیل به اهداف والای انقلاب اسلامی و رسیدن به مردم‌سالاری دینی و حاکمیت قوانین اسلامی، و به عبارت دیگر، تقدیم رضا و خشنودی حکیم علی‌الاطلاق و آنچه را که رب‌العالمین برای سعادت انسان در دنیا و آخرت می‌پسندد، در عصر حاضر حرکت در مسیر تحقق گفتمان فقه حکومتی لازم و ضروری است.

گفتمان فقه اهلبیت(ع) که طی چند قرن حرکت سخت‌کوش و جهاد و اجتهاد مستمر، ظرفیت‌های خویش را برای تبیین زندگی مومنانه در شرایط حاکمیت جور و غلبه ظلم و ستم به فعلیت نزدیک کرده است، در حرکت گفتمانی جدید خویش باید با استفاده از آن ظرفیت‌های لایزال که بر معارف و حیانی و چشمه‌های جوشان علوم اهلبیت(ع) استوار است، وارد عرصه‌های جدید گردد و به عنوان گفتمان غالب به سمت استخراج رضای الهی در شئون حکومت و نظر به مجموعه ابواب فقهی از طهارت تا دیات، با نگرش حاکمیتی و ملاحظه‌تأثیر هر حکم و فرع فقهی در نظام اسلامی و تشکیل جامعه نمونه و تحقق حیات طیبه اسلامی حرکت نماید. بدیهی است که این حرکت نیز همچون گذشته نیازمند جهادی مستمر و اجتهادی جواهری و عمیق بر پایه آنچه سلف صالح در تراث بی‌بدیل خویش برای آیندگان به ودیعت گذاشته‌اند، می‌باشد.

۹) مجله «گفتمان فقه حکومتی»، گامی است هر چند کوچک در جهت تحقق آرمان‌های پیش‌گفته و در این راه با کمال افتخار دست یاری خویش را به سمت تمامی کسانی که دغدغه این مسیر را دارند، از موافق و مخالف، دراز کرده و به گرمی می‌فشارد.